

**НЕПРИСТАЈАЊЕ НА ЗЛО КАО ОБРАЗАЦ
ПОНАШАЊА У КЊИЖЕВНОСТИ
ХОЛОКАУСТА
(НА ПРИМЕРУ РОМАНА ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА
SEMPER IDEM)**

**Др Ружа Перуновић
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду**

Нови Сад 2018

In the example of the novelistic, memoir-like prose by Đorđe Lebović (the context is the Holocaust literature and comparative correlation with the other authors of the same major theme – Aleksandar Tišma, Ivan Ivanji and Filip David) a stereotypical unchangeable answer to evil is to be analyzed- desperation, disbelief, refusal to accept the destiny, disapproval of mindless suffering by the common sense. These patterns of behavior are the result of profoundly carved humanistic principles representing the search for the purpose in the world of absurd.

Key words: literature of the Holocaust, identity, evil, victim/executioner/observer

У целокупном опусу обимне књижевности холокауста уочен је одеђен опус тема који са собом носи и својеврсне обрасце: проблематичан идентитет, преодређеност на страдање, позиција жртве/егзекутора, улога посматрача злочина, урушавање света који је деловао стабилно, лако ширење мржње, страх од заборављања, али и непристајање на зло. Холокауст је, као највећа траума двадесетог века, угасио представу о свету за који се веровало да почива на цивилизованим начелима и хуманистичким принципима. Поништена су сва морална и логичка правила, престао је да постоји цео један свет за који се мислило да је изграђен на правди, закону, моралу, на добрим комшијским односима. Свет је захватило лудило, а човек је показао лице злочинца спремног на најбезумније ствари, неспособног да прихвати бремене одговорности и сагледа последице безразложне мржње.

Прихватајући чињеницу да Други светски рат представља преломну тачку у поимању света, књижевност холокауста педантно бележи све етапе суноврата базирајући се на идеји о неопходној континуираној едукацији и уверењу да причање приче не сме да стане. Стога је непрекидно ткање исте приче неопходно и подразумева ново деконструисање мучне прошлости, стално сусретање са голом истином, са самим собом, у духу уверења Александра Тишме¹ да се зло не гуши ћутањем, већ се лечи дуготрајним катарзама за шта је уметност пре свега одговорна.

---

¹ У питању је размишљање Александра Тишме на тему улоге коју књижевност има, а које је изнето у књизи *Пре мита*: „Зло које се у данашњем времену нагомилало може да се очисти само дуготрајним катарзама, за које је уметност превасходан терен, а уметник, способан да у себи оживи и мотивише зло, превасходан посредник. Оцртати зло, дати његов уметнички израз, то значи истовремено разбличити га, јер истинит одраз, а сваки уметнички такав мора да буде по самом свом својству уметничкога, може зло само да разобличи. Гушити зло ћутањем, или црнобелим декларацијама, што је исто – значи заташкивати га, дозволити му да латентно траје, убија, и чека тренутак мрака када би могло да се наметне” (Тишма 1989: 7)

Мотиви Ђорђа Лебовића да пише о теми страдања у Другом светском рату су добоко лични, јер је безумље које је захватило читав свет, на његове очи растурило дотадашњи живот и са лица земље уклонило најближе рођаке и пријатеље. Сам писац је пуким случајем преживео Аушвиц, ту фабрику смрти, у којој је био приморан да учествује у ужурбаном брисању трагова геноцида, да би се у исцрпљујућим маршевима, преко других логора, вратио у родни Сомбор, где га је сачекала вест да је остао без игде икога, да је холокауст однео четрдесет чланова његове породице, а да је сам преживео пуким чудом. Схватајући да је из пакла изашао, али да ће пакао заувек носити у себи (Лебовић 2011: 35), Лебовић разуме да пред собом има избор: заборавити или говорити. Прво је наравно било немогуће, док су из другог опредељења настале драме са темом из логорашког живота и недовршена романирана аутобиографија *Semper idem*, постхумно објављена.

Књижевност холокауста мотивисана је страхом од заорава, који се доживљава као замка и онеспокојава будућност. Стога је уметност, вођена овим размишљањем, схваћена као својеврсни облик отпора и спасење од тишене. Међутим, у односу према тешкој и осетљивој теми страдања, ауторе суштински одређује и трагање за моделом приповедања, које је последица уверења да су све приче непрепричљиве, да не постоји довољно добар облик, довољно прецизна форма која може да искаже неизрецивост холокауста. Са друге стране постоји противречност која гласи да су – уколико ипак говоре о томе – пронашли модел за приказивање неприказивог, описивање неописивог. Можда се у овом размишљању икрије разлог што је документарни реализам у годинама након Другог светског рата био допустив и искључив облик приказивања холокауста, јер је најочигледније прилазио истини/чињеници/историји. У том маниру су исписане и четири Лебовићеве логорашке драме (*Небески одре* (1957.), *Викторија* (1964.), *Халелуја* (1968.), *Војник и лутка* (1996.)) где се драмски текст показао као захвална форма за реалистичко приповедање о појединачним судбинама, за својеврсни обрачун супротстављених страна и казивање из перспективе непосредних учесника злочина: и жртве и целата. Осим приказивања незамисливих патњи и понижења жртве, или одрицања од одговорности у случају егзекутора, ови драмски текстови, написани педесетих и шездесетих година двадесетог века, износе до тада непознате податке², истичући тако општу необавештеност заједнице према теми страдања у Другом светском рату. Кроз дубоко потресну реторику својих ликова, жртава страдања, Лебовић износи горко иронијско сазнање: да оно што су они преживели мало ко жели да чује, да оно што они знају нико

---

² Овде пре свега мислимо на осетљиву тему проституције у логорима, али и на дневни живот и обавезе логораша у Аушвицу, као и на целокупну (у време настанка Лебовићеве драме очигледно непознату), методологију истребљења и пљачке.

други неће да зна. До истог закључка долази и Вера Кронер из Тишминог романа *Употреба човека* када се враћа из освјенћимске куће радости³ у весели и разиграни Нови Сад у коме, због брзине и лакоће заборавља, препознаје само безумље и лудило, горе од оног који је оставила у простору ограђеним бодљикавом жицом. Тишма, као и Лебовић, служећи се реториком чињенице, силази до самог дна људске патње и приказује оглољено зло, без згражавања и морализма. Говорећи о нарочито осетљивој теми принудне проституције у логорима, ови аутори чувају истину од заборавља и трагајући за бескомпромисном истином у циљу моралног отржења, доприносе култури сећања.⁴ Оба аутора закључују да је поражавајућа неинформисаност заједнице о холокаусту, да прво сусретање за чињеницама изазива згражавање и неверицу, неприхватање истине, трагање за утехом у интерпретацији да су сва сведочења преувеличана, све због саме немогућности да се разуме да су описани злочини могући. У прилог овоме говори и текст Боре Глишића (Глишић 1957: 9) написан у Нину у коме позоришни критичар замера Лебовићу, што у драми *Небески одред*, када пише о улози логораша у егзекуцији својих сапатника, претерује у гнусоби, преувеличава, јер жели да постигне ефекат запрепашћења. „Не, све то није људска истина”, самоуверено каже Глишић. Критичарево убеђење данас разумемо као део исте сумње, неверице, непристајања на зло, али и део неприказивости холокауста. Ово што је изречено/написано је страшно, али је истина још много тежа, тешка до граница неисказивости и у тој језивости измиче представљању, чак и самом језику.

Након логорашких драма, насталих педесетих и шездесетих година (изизумајући драму *Војник и лутка* која настаје тридесетак година касније), Лебовић се враћа овој теми, током турбулентних деведесетих година двадесетог века хроником свог детињства у којој, реконструшујући прошлост своје породице, покушава да укаже да се глупост и несрећа непрекидно понављају. *Semper idem* (у преводу – *Увек исто*) је романсирана биографија о одрастању у једној разореној јеврејској породици уочи Другог светског рата. На простору Загреба, Апатина, Будимпеште и највише Сомбора, приказано је рађање нацизма, ширење безразложне мржње, (не)пристајање на зло, као и неверица, неприхватање стварности, које прати потпуно истребљење. Ефектност приче постигнута

---

³ „Кућа радости” је израз који употребљава Александар Тишма када у роману *Употреба човека* говори о јавној кући у оквиру Аушвица

⁴ Занимљива је и непосреднија књижевна веза између двојице писаца: Александар Тишма је лик своје јунакиње Vere Кронер из романа *Употреба човека*, уз Лебовићеву дозволу, и градио на основу ликов логорашке проститутке из сценарија *Лутка са кревета број 21*.

је приповедањем из угла десетогодишњег дечака који покушава да разуме шта се са светом догађа, а уверљивост доживљеном, аутобиографском причом коју аутор заснива на анегдотским епизодама, живописним ликовима и њиховим необичним односима. Кроз читаво дело, од првих до последњих страница, присутна је лирска интонираност, опипљива носталгија, породична туга какву смо до сада видели само у Кишовом породичном циклусу. Попут Андреаса Сама и десетогодишњи Ђорђе Лебовић недвосмислено примећује да се приближава велико зло, али му не разуме узроке. Обузимају га тескоба и страх, који га више неће напустити, јер он из детиње перспективе (иако ревидиране великим искуством данас остарелог писца) запажа догађаје и детаље који су одраслима мање упадљиви, а који указују на незаустављиво приближавање Великог Суноврата⁵. О њима записује јасна и прецизна запажања у своје дневничке свеске које, током рата, заједно са целом породичном библиотеком⁶, остају нетакнуте и по повратку из логора представљају базу за настајање романа, али и једину материјалну везу са прошлим светом.

Његов први сусрет са великим сенкама, како надолажење зла назива Иван Ивањи⁷, одиграо се на суров начин, у *Паклу*, винском подруму злослутног имена, где га је група немачких дечака тукла и понижавала због тога што је Јеврејин. „После искушења у Паклу, реч Јеврејин појавила се у мом животу (да никад више не ишчезне), а тада сам први пут постао свестан свог јеврејства” (Лебовић 2016: 144) То је дан у коме се страх трајно уселио у његов свакодневни живот, да би га наредни догађаји само подривали: убрзо упознаје злослутне појмове фашизам, нацизам, назире одсуство реда и смисла, и почиње да поставља себи питања узрока, кривице, правде, бога. Сва дотадашња уверења почињу да бледе, а замењује их сумња, пре свега религијска, те писац прелази пут од научене вере у којој су се дуго тражили сви одговори, преко запитаности, до сазнања да бога нема и не може га бити, јер сва дешавања указују на овај одговор као на чињеницу. Осим религијских, нижу се и друга, логична питања која вапе за разумним одговором: Зашто мрзе баш нас? У чему је

---

⁵ „Велики Суноврат” је израз који Ђорђе Лебовић користи када говори о холокаусту.

⁶ Опстајање библиотека у тренутку глобалног разарања, погрома, али и опште пљачке и отимачине у којима су, дакле, само књиге преживеле, изнова поставља питање која је улога литературе у ратним процесима. Књиге *преживљавају* зато што нису читане и никоме не користе јер све оно што се догодило противречи њиховој суштини, онеме чему књиге уче. Ову запитаност следи и Александар Тишма у роману *Употреба човека* у ком јунаци дела, Роберт Кронер и Милинко Божић, исказују недвосмислено поверење у писану реч и победу разума, али обојица страдају болно поражени у својим уверењима јер им сво стечено знање није помогло да се одбране од надолазећег зла, нити да обезбеде макар достојанствен крај.

⁷ „Велике сенке” је израз који користи Иван Ивањи у делу *Мој лети живот у паклу* када реконструише догађаје у сопственој породици.

наша кривица? Ова питања поставља редом одраслима (оцу, течи, деди, очуху), у чијим исказима жели да пронађе утеху, али јасно разуме да су њихова објашњења део једне самообмане, дакле обична варка, лаж. Дечак јасније, чистије види куда иде свет и каква се трагедија незаустављиво приближава. Иста оваква запажања, сећајући се свог дечаштва, описују и Иван Ивањи, Имре Кертес, Ђерђ Конрад⁸, писци који су били жртве логора и који у својим аутобиографијама подсећају на неприпремљеност одраслих, на њихова наивна уверења и бесмислене наде да ће све ипак бити у реду. Сви они износе запажање да млађи нараштаји, још увек деца, јасније сагледавају опасност и судбину која има се спрема, док одрасли не смеју да отворе очи. Искази попут: „неће ово потрајати”, „то су само празне претње”, „то је само мала група фанатика”, „то не може бити могуће”, чули су се са свих страна као хорско објашњење и одговор на бригу. Али, како би и могли да разумеју да се живот окреће наглавачке, да су од данас проглашени небитним, неподобним за живот и да треба да се из тог необјашњивог разлога уклоне са лица земље.

Лебовиће се сећа како га обузима предосећање смрти, описује нам снове који предсказују дешавања на јави као својеврсно пророковање наслеђено од давно преминулог деде Јосифа које указује на вишевековно, судбинско лутање, странствовање, страдање, које се кроз историју Јевреја понавља. Духовна веза са давно преминулим дедом, ког никад није упознао, уносећи одређену дозу мистификације у породични родослов, представља јасну везу између прошлог и садашњег у духу уверења о сталном понављању истог (*Semper idem*). Архетипске представе о Јеврејима, слушане кроз породичне приче и предања, потврђене су у свакодневном животу Лебовићеве породице – непрекидним селидбама његове мајке, сталним мењањем послова, прихватањем живота као сталне борбе, вредним радом, честим почињањем од нуле. И породица пишчевог најбољег пријатеља Каполнаија, некадашњег Кона, је у непрекидном страху, скривању идентитета, прећуткивању прошлости, мењању места боравка. Они живе у сенци зарад голог опстанка, макар и по цену да живе живот који није достојан човека. Читав низ појединачних епизодних прича указује на сличне мотиве – бежање пред злом и архетипско трагање за безбедним местом за живот уз коначно сазнање да таквог простора нема.

Сомбор је као мултинационална варошица одлична прилика за приказивање лепоте живота у шароликости. Складан живот различитих верских и етничких група указује на предности те заједнице, у којој се различитост прихвата као природна ствар, те се у оваквом односу крије и један од разлога за непрестајања на реалност. Заједнички живот Мађара,

---

⁸ Имре Кертес *Бесудбинство*(1975.); Ђерђ Конрад *Одлазак од куће и повратак кући* (2001.).

Јевреја, Срба, Хрвата, Немаца изграђен је заједничким снагама, неговањем културолошких, верских и других разлика, или вештим премошћавањем истих. Због тога су, приликом надолажења безразложне мржње и ширења антисемитизма, заснованог на измишљеним и баналним причама које су биле део дуготрајне пропаганде, затеченост и неверица природне реакције. Разумни људи без размишљања одбацују сервиране приче о јеврејској завери и штети коју чине другима, али када, након дуготрајног притиска, морају да се одреде, да поткажују комшију или макар декларативно пристану на мржњу, они то чине, из страха, не из уверења. Реконструкцијом породичне прошлости и хронолошким приказивањем догађаја Лебовић покушава да одговори на питања: како се урушио свет који је изграђен на толеранцији и поштовању различитости? Како је одједном, чини се преко ноћи, неко проглашен неподобним за живот у заједници? Како се добри комшија изврнуо у егзекутора? Уз чији пристанак је нестао читав један свет?

Због ових питања је одговор на надолазеће зло, које уочава и о коме пише већина аутора из обимне књижевности холокауста, стереотипан – затеченост, неверица, неприхватање судбине, непристајање здравог разума на безумно страдање. Ови обрасци понашања су последица дубоко усађених хуманистичких принципа, представљају трагање за смислом у бесмислу, али они са собом повлаче и самозаваравање, бег од стварности, закаснеле реакције, разочарење, па и смрт. Ни стално извештавање са фронтова, из других градова, ни антијеврејски закони, ни Хитлерови острашћени говори слушани са радија, ни информације о Новосадској рацији, нису биле довољне да се прихвати неразумна стварност, да се људи склоне, спасу или учине нешто више. Приповедач педантно бележи све ове ситуације указујући на заоштравање односа и јачање мржње, приказујући нам да су миисао о одласку, као и мисао о отпору појединачне, јер је већина део исте приче – неприкосновеног поверења у човечност и победу разума над безумљем. Као и други аутори и Лебовић указује на долазак опасности, на смрт која коси све неподобне, где већина не реагује адекватно јер је неспособна да прихвати да је човек човеку вук. Покушавају да пронађу смисао, али пошто смисла нема, у томе, парадоксално, проназале извесну утеху и образложење да су приче које чују само лаж, преувеличавање, последица паничног страха. Не жели да прихвате да су гасне коморе, логори, маршеви смрти, бацање под лед, заиста могући, да они чине њихову нову стварност. То мора да је нека грешка, мислили су у колонама док су послушно прилазили бездану. У оваквим реакцијама недвосмислено препознајемо пасивни отпог, отпор поделама и недужном страдању.

Петнаестогодишњем Ђорђу Лебовићу се на неком од часова историје, док слуша о бурној прошлости, намећу два питања која ће га

закупљати до краја живота: зашто се људска глупост непрестано понавља? Зашто је зло увек исто? (Лебовић 2016: 467) Подсећањем на мучне догађаје којима је био сведок, писац указује на природну човекову потребу да разуме оно што се догађа, да објасни себи и другима узроке мржње, да разуме неразумне поступке, да схвати и прихвати гласине о истребљењу које долазе са свих страна, а које звуче ништа друго до – немогуће. Трагање за одговорима, трагање за смислом у бесмислу, логиком у лудилу је можда и кључна тема Лебовићеве аутобиографије из које јасно увиђамо да смисла нема, да су безумље и лудило захватили свет и да свим страдалима у холокаусту недостаје управо смисао тог страдања.

Након Лебовићеве потресне приче, размишљајући о холокаусту, изнова закључујемо да утехе нема. Утеху и смисао треба тражити у малим потезима, у појединачним напорима да се нешто учини. Писац наводи читав низ примера оних појединаца који су ризиковали животе или жртвовали себе да спасу неподобног комшију, пријатеља, недужног човека. Топле људске приче о сакривању Јевреја, заштити деце, кршењу закона и прописа зарад неког другог, присутне су у Лебовићевој књизи као сведочанство да је свет захватило безумље, али да је одлике човечности немогуће до краја сатрти. У овим интимним причама, и жртава и добротинитеља, препознајемо и велики значај уметничког стварања, улогу књиге у послератном животу. Књижевност истиче појединачне приче, даје конкретне обресе бројкама, уноси личну ноту у колективно страдање, јер има ту предност у односу на историју и статистику да може да укаже на појединачно у општем, изнова наглашавајући да смо сви ипак само људи.

ЛИТЕРАТУРА:

Глишић 1957: Глишћ, Б. Дивни шкорпионе!. *НИН*, бр.338, 23. јун 1957. 9-10.

Ивањи 2016: Ивањи, И. *Мој лети живот у паклу*. Београд: Лагуна, 2016.

Лебовић 2007: Лебовић, Ђ. *Тетралогија*. Београд: БИГЗ, 2007.

Лебовић 2011: Лебовић, З. *Дијалог о Злу и Добру (разговори тисца и гкумице)*. Нови Сад: Позоришни музеј, Завод за културу Војводине, 2011.

Лебовић 2016: Лебовић, Ђ. *Semper idem*. Београд: Лагуна, 2016.

Тишма 1980: Тишма, А. *Употреба човека*. Београд: Нолит, 1980.

Тишма 1989: Тишма, А. *Пре мита*. Бањалука: Глас, 1989.